

Autoreferat rozprawy doktorskiej
„Na tym najpiękniejszym ze światów”. Proza wspomnieniowa
Michała Głowińskiego: pamięć, poetyka, recepcja
(Białystok 2019)

I. Uzasadnienie wyboru tematu:

Teoretyk i historyk literatury, eseista i krytyk literacki – jak można przeczytać w słownikach polskich pisarzy i badaczy literatury – członek redakcji między innymi: „Pamiętnika Literackiego” i „Kwartalnika Artystycznego”; profesor zwyczajny nauk humanistycznych; wieloletni pracownik naukowy, profesor w Instytucie Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk; członek Polskiej Akademii Umiejętności; doktor *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Opolskiego oraz Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy; współautor *Zarysu teorii literatury* (1962) i *Słownika terminów literackich* (1976), autor klasycznych już publikacji takich jak: *Porządek, chaos, znaczenie. Szkice o powieści współczesnej* (1968); *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych* (1973); *Style odbioru. Szkice o komunikacji literackiej* (1977); *Mity przebrane: Dionizos, Narcyz, Prometeusz, Marchońt, labirynt* (1990); *Poetyka i okolice* (1992), Michał Głowiński – bo o nim cały czas mowa – to dla wielu studentów, naukowców, miłośników i badaczy literatury niekwestionowany autorytet w dziedzinie teorii i historii literatury. Wielkie zasługi autora *Mitów przebranych* dla polskich badań nad literaturą są – rzecz można – oczywiste i niepodważalne.

Jest to jednak niepełny obraz Michała Głowińskiego. Bowiem począwszy od lat 80., a w szczególności od końca lat 90. XX wieku, uczony pojawia się w świadomości czytelniczej nie tylko jako badacz, ale również w coraz większym stopniu jako twórca literatury. W sferze naukowej zajmuje się interpretacją tekstów literackich, w sferze twórczej eksplikacji poddaje własne życie, tworząc prozę refleksyjną, nacechowaną wspomnieniowo, autobiograficznie.

Na początku twórczości autor *Gier powieściowych* pisze luźne tematycznie, krótkie objętościowo opowiadania-eseje, komentarze do rzeczywistości obserwowanej, wyróżniające się poetyką fragmentu, codzienności. Mowa o publikowanych na początku lat 80. w „Tekstach” *Małych szkicach*. Z czasem jego proza nabiera coraz bardziej osobistego charakteru, powstają *Czarne sezony*, zbiór opowieści, które przedstawiają pisarza traumatyczne doświadczenia czasu

Zagłady. Następnie wydawane są tomy zawierające zbiory wcześniej publikowanych w czasopiśmie literackich szkiców: *Przywidzenia i figury. Małe szkice 1977–1997* (1998), *Magdalenka z razowego chleba* (2001), *Historia jednej topoli* (2003), *Kładka nad czasem. Obrazki z Miasteczka* (2006), *Fabuley przerwane. Małe szkice 1998–2007* (2008). Memuarysta decyduje się na napisanie opublikowanej w 2010 roku opowieści autobiograficznej *Kręgi obcości*, w której – oprócz znanych już wątków żydowskich – pojawiają się wątki homoerotyczne, potem przychodzi czas na najbardziej intymną ze zbioru małych szkiców *Carską filiżankę*. W międzyczasie w sferze publicystyki pojawiają się paraliterackie wypowiedzi Głowińskiego w formie wywiadów. Niejako zwieńczeniem jego twórczości jest wywiad-rzeka Grzegorza Wołowca z pisarzem opublikowany w formie książkowej zatytułowany *Czas nieprzewidywany. Długa rozprawa bez pana, wójta i plebana* (2018). Częste balansowanie na granicy literackości i naukowości sprawia, że wątki refleksyjno-wspomnieniowe można odnaleźć w słynnych analizach językowych propagandy PRL-owskiej – tak zwanych „notatkach gazetowych” czy zbiorach esejów naukowych, w szczególności *Skrzydłach i pięcie* z 2004 roku, ale także w *Dniu Ulissea i innych szkicach na tematy niemitologiczne* (2000) czy *Rozmaitościach interpretacyjnych* z 2014 roku.

Przedstawiona powyżej w ogromnym skrócie twórczość prozatorska autora *Kładki nad czasem* jawi się jako nader interesujące zjawisko literaturoznawcze, ale też ogólniej – humanistyczne, pełne znaków zapytania, przestrzeni mniej zbadanych, wymagających dokładniejszej analizy. Wychodzę jej naprzeciw w rozprawie pt. „*Na tym najpiękniejszym ze światów*”. *Proza wspomnieniowa Michała Głowińskiego: pamięć, poetyka, recepcja*.

II. Cele badań:

Tekst niniejszej dysertacji jest próbą syntetycznego ujęcia prozy Michała Głowińskiego. Jej charakterystyka determinuje kierunek badań. Interpretowane teksty są traktowane, przynajmniej wstępnie, jako językowe ujęcia rzeczywistych wydarzeń, w których autor bardziej lub mniej pośrednio brał udział, a które następnie stanowią przedmiot jego refleksji, odczuć, i w konsekwencji również temat aktywności twórczej.

Analizowane są strategie narracyjne, sposoby przedstawiania tematycznych przestrzeni. Przy tej okazji refleksji poddany jest problem wyrażalności doświadczeń granicznych czasu Zagłady, którego Głowiński był małoletnim świadkiem, finalnie ocalonym przed „Wyniszczeniem”. Owo zagadnienie skłania do zastanowienia się nad ogólnie pojętym mimetyzmem w prozie autobiograficznej, nad figuratywnością i referencyjnością literackiego przekazu czy korelacją czasową doświadczenia rzeczywistego do jego językowego opisu. Dalsza analiza materiału badawczego zmusza do pytania o istotę prozy wspomnieniowej

Głowińskiego: czy należy ją traktować jako medium pamięci, obiektywne świadectwo czy raczej jako pewien konstrukt, wypadkową wspomnień i myśli im towarzyszących, warunkowanych przez wiedzę, potrzeby, skojarzenia, przekonania? Oczywiście są to pytania zbyt ogólne, aby przy tak wewnętrznie zróżnicowanej twórczości autora *Skrzydeł i piąty* jednoznacznie na nie odpowiedzieć.

Różnorodność tematyczno-formalna objawia się w czasowo określonej zmienności i relacyjności poszczególnych utworów a niekiedy całych zbiorów opowiadań względem siebie. Ujawnia się ona szczególnie w nieproporcjonalnym natężeniu postaw autobiograficznych i mniej widocznie w dominantach stylistyczno-genologicznych. W obliczu powyższych zależności formułowana jest hipoteza o ewolucyjnym charakterze prozy Głowińskiego.

Omawiane zagadnienia, problemy, wątpliwości dotyczące twórczości memuarysty pozwalają na sformułowanie pytań przewodnich, towarzyszących autorowi niniejszej dysertacji na niemal każdym etapie jej powstawania: Czym jest proza refleksyjno-wspomnieniowa Michała Głowińskiego dla niego samego, a czym dla jej potencjalnych odbiorców? Jakie przyczyny leżą u podstaw tejże aktywności literackiej? Co przeważa: obiektywne przekazywanie świadectwa, mechanizmy autoterapeutyczne, ukryty autokreacjonizm czy potrzeba zaprezentowania pewnych poglądów, spostrzeżeń, idei? Ostatecznie wszystkie dotychczasowe pytania można sprowadzić do jednego: Jaką wizję bądź wizje świata i siebie w nim przedstawia za pomocą literackich ewokacji ich autor? Częściowa eksplikacja, zawarta w tytule rozprawy jest jedynie wstępem do dalszych rozważań.

III. Strategia interpretacyjna, metodologia i zarys treści:

Wydobycie z interpretowanych utworów odpowiedzi na powyższe pytania wymagało przyjęcia odpowiedniej strategii badawczej, zgodnej z Gadamerowską zasadą¹: metodę dobrać do tekstu, nie tekst do metody. Mając na uwadze refleksyjno-autobiograficzny charakter analizowanej twórczości, wzbogaconej o jakże ważną w tym kontekście, naukową wiedzę jej autora zastosowano kilka odmiennych perspektyw poznawczych. Są one wynikiem przyjętego założenia, zgodnego, co ważne, z naukowym podejściem do tekstu literackiego samego Głowińskiego, zakładającego traktowanie materiału badawczego jako aktu komunikacji. Jak podkreślam we wstępie pracy (s. 21) – należy zaznaczyć i rozgraniczyć: komunikacji pojmowanej *sensu largo* – jako uzewnętrznianie się jednostki wobec świata zewnętrznego, a także *sensu stricto* – jako komunikacji słownej między twórcą-nadawcą oraz konkretnym

¹ H.G. Gadamer, *Kim jestem Ja i kim jesteś Ty? Komentarz do cyklu wierszy Celana Atemkristall*, w: tegoż, *Czy poeci umilkną?*, wybór, oprac. J. Margański, tłum. M. Łukasiewicz, Bydgoszcz 1998, s. 160.

odbiorcą tekstu, językowego kodu. Celem nadrzędnym dysertacji jest potraktowanie twórczości prozatorskiej Głowińskiego, wraz z jej poetyką, historyczno-kulturowymi kontekstami, recepcją przede wszystkim jako – idąc za twierdzeniami Aleksandry Okopień-Sławińskiej² – pewnego tworu komunikacyjnego.

Pierwsza część pracy poświęcona jest osobie autora – nadawcy komunikatu, jego biografii naukowej, stale mu towarzyszących motywach przewodnich wciąż aktualizowanych w pamięci pisarza-naukowca. Rozdział pierwszy ma charakter wprowadzający w obszar badań. Przedstawiono w nim pokrótce karierę i zainteresowania naukowe Michała Głowińskiego. Nieprzypadkowo posłużono się w dysertacji opiniami innych znanych i znających go badaczy. Paradoksalnie znajomość z osobą opisywaną przy jednoczesnej niezaprzeczalnej wiedzy o przestrzeni naukowej z lat największej aktywności badawczej profesora Głowińskiego umożliwia wgląd w ówczesną rzeczywistość akademicko-badawczą, której jakże ważnym ogniwem jest autor *Mitów przebranych*. W tym samym rozdziale przywołano początki jego prozatorskiej aktywności i formowanie się jego postawy jako pisarza, poświadczone licznymi przykładami recepcji. W jednym i tym samym rozdziale rozpatrywane są dwa rodzaje aktywności (naukowa i literacka), gdyż nie ma wyraźnej granicy czasowej, formalnej i tematycznej między nimi. Naukowe analizy pisarz-badacz zawiera w opowiadaniach, z kolei wątki autobiograficzne w szkicach o profilu naukowym. Bada język propagandy, jednocześnie jej mechanizmy opisując w prozie autobiograficznej.

Rozdział drugi rozprawy nazwany jest „Światem zapamiętanym”. Michał Głowiński po ukazaniu się *Kręgów obcości*, w rozmowie z Jackiem Leociakiem³ stwierdza, że tę opowieść autobiograficzną powinien był nazwać właśnie *Światem zapamiętanym*. W tej części badane są konkretne przestrzenie tematyczne organizujące i porządkujące narrację. Owe nadrzędne tematy są stałymi punktami odniesienia memuarysty na mapie jego doświadczenia, odczuwania, rozumienia rzeczywistości pozatekstowej. Do powyższej analizy wykorzystano metody krytyczne wypracowane przez tak zwaną Szkołę Genewską, w tym przede wszystkim fenomenologiczną analizę kategorii czasu i przestrzeni Georgesa Pouleta. Rozdział został podzielony na trzy podrozdziały, którym przyporządkowuję kolejno kategorie tematyczne: czasu („Sezony”), miejsca („Obrazki”) oraz tożsamości („Stroje i rekwizyty”).

² A. Okopień-Sławińska, *Teoria wypowiedzi jako podstawa komunikacyjnej teorii dzieła literackiego*, „Pamiętnik Literacki” 1988, z. 1, s. 166.

³ M. Głowiński, „Autobiografia musi być kompromisem”, z M. Głowińskim rozm. J. Leociak, „Kwartalnik Artystyczny” 2010, nr 2, s. 25.

Kolejna część rozprawy została nazwana, analogicznie do przyjętej nazwy rozdziału poprzedniego oraz w nawiązaniu do wywiadu Głowińskiego z Anką Grupińską⁴ – „Światem zapisanym”. Tym razem uwagę skupiono na komunikacie literackim samym w sobie. W owej perspektywie interpretacyjnej eksplikacji poddano strukturę językowo-formalną tekstów prozatorskich Głowińskiego. W pierwszej kolejności dokonano szczegółowej klasyfikacji genologicznej zwracając uwagę na występującą w omawianym piśmarstwie autobiograficznym – używając określenia Romana Zimanda – „migotliwość międzygatunkową”⁵ oraz na dystynktywną poetykę mozaikową, fragmentu. Od ogólnego zarysowania typologicznego przechodzę do szczegółowych, językowych strategii obrazowania świata przedstawionego, indywidualizmów leksykalnych, paralelizmów, możliwych inspiracji, aluzji literackich, stylizacji. Co istotne w kontekście całościowego, procesualnego i funkcjonalnego ujęcia twórczości pisarza, analizowane są: relacyjność, zależności, dyferencjacje między poszczególnymi utworami, a niekiedy całymi ich zbiorami. Do powyższych czynności wykorzystano narzędzia, terminologię zaczerpniętą z poetyki opisowej. Autor dysertacji skupia się w szczególności na tekstowym opisie doświadczeń granicznych. W tym celu posiłkuje się przede wszystkim badaniami nad literaturą Holokaustu (*Holocaust studies*).

Rozdział czwarty („Świat odczytany”) stanowi – jak to określono we wstępie pracy – syntezę wcześniejszych części, ich dopełnienie i komentarz jednocześnie, wzbogacony o kategorię odbiorcy-interpretatora, relacje prozy z jej czytelnikiem – ostatnim ogniwem komunikacyjnego procesu. Analizie poddawane są intencje autorskie, ich geneza i osiągnięte rezultaty. Po raz kolejny omawiana jest recepcja twórczości autora *Kładki nad czasem*, tym razem jednak dodatkowo ze wskazaniem na pewne zauważalne prawidłowości, schematy. Przedstawiane są także interesujące koncepcje o bardziej indywidualnym, oryginalnym charakterze takie jak: artykuł Małgorzaty Okupnik „*Staroświeccy mieszczenie*”⁶, czy Artura Hellicha *Autobiografia i ekspresja*⁷. Po raz kolejny również twórczość Głowińskiego jest rozpatrywana jako pewien proces zależny od zmieniających się intencji autorskich, w których centralną rolę odgrywają – obok świadectwa i autoterapii – przede wszystkim idee i poglądy (w szczególności poholokaustowy witalizm).

⁴ M. Głowiński, *Zapisywanie Zagłady*, z M. Głowińskim rozm. A. Grupińska, „Kontrapunkt. Magazyn Kulturalny Tygodnika Powszechnego” 2001, nr 1/2, s. 14-15.

⁵ R. Zimand, *Diarysta Stefan Ż.*, Wrocław i in. 1990, s. 30.

⁶ Zob. M. Okupnik, „*Staroświeccy mieszczenie*”. *Intymistyka Michała Głowińskiego w perspektywie kulturowej*, „Poznańskie Studia Polonistyczne Seria Literacka” 2017, nr 30.

⁷ Zob. A. Hellich, *Autobiografia i ekspresja*. „*Kregi obcości*” Michała Głowińskiego, „Pamiętnik Literacki” 2017, z. 1, s. 77-88.

Każda z zaproponowanych perspektyw interpretacyjnych, każdy z rozdziałów-światów tworzy z pozoru tylko autonomiczną całość. Między poszczególnymi częściami zacierają się granice, w kolejnych akapitach powracają te same motywy, przemyślenia, zagadnienia: pisząc o tematach przewodnich cytowany jest przecież tekst, analizując formę dodatkowo opisuje się, co przez tę formę Głowiński wyraża, jakie treści w niej zawiera. Finalnie „odczytując”, interpretując tekst, poddając go filozoficzno-ideowej konstatacji autor rozprawy stale nawiązuje do dwóch poprzednich rozdziałów. Ma przy tym świadomość tego metodologicznego migotania. Wynika ono zasadniczo ze wspomnianego, problematycznego, pogranicznego pod względem formalno-tematycznym charakteru badanego materiału.

IV. Wnioski:

Ostatni rozdział dysertacji jest jej podsumowaniem. Uzyskane analizy, dotychczasowe interpretacje poddawane są syntezie-konkluzji.

Autor dysertacji dostrzega interferencje prozy Głowińskiego z jego naukową aktywnością. Wyodrębnić można dominujące, wyeksponowane w pisarstwie wspomnieniowym autora *Carskiej filizanki* przestrzenie tematyczne. Są to między innymi: żydowskie pochodzenie (związane z tym faktem traumatyczne przeżycia czasu Zagłady), lęki (w szczególności klaustrofobia), tożsamość seksualna, rzeczywistość Polski Ludowej, działalność naukowo-dydaktyczna, starość (egzystencjalizm), polityka po 1989 roku, szeroko rozumiana codzienność (poetyka fragmentu, pochwała rzeczy). Proza wspomnieniowa Głowińskiego jest formą komunikatu literackiego. Poprzez czytelnika-odbiorcę pisarz kontaktuje się ze światem zewnętrznym zaświadczać jednocześnie o swoich wyobrażeniach, myślach, podejściu do tegoż świata. Jednocześnie poszukując sensu w doświadczonych wydarzeniach, jest tego sensu kreatorem. Akt twórczy spełnia w tym przypadku określone funkcje: jest świadectwem minionych czasów, wyznaniem-autoterapią i jednocześnie, co równie ważne, wyzwaniem tak dla samego Głowińskiego (pisanie o doświadczeniach granicznych, intymności jest rzeczą bez wątpienia trudną), jak i dla czytelnika-odbiorcy, który nieraz musi się wykazać pewną znajomością kontekstu. Owe postawy autobiograficzne są podkreślone w dysertacji nie bez przyczyny. Kluczem do zrozumienia prozy autora *Kładki nad czasem* są intencje towarzyszące autorowi, spośród których dominujące, determinujące wszystkie pozostałe są idee, poglądy, wizja konstruowanego na podstawie wspomnień, doświadczeń świata. Szczególną rolę w tej wizji odgrywają: wolterianizm, egzystencjalizm i pohalakaustowy witalizm.

Pisarstwo Głowińskiego finalnie okazuje się projektem ideowym, pełnym jednak „białych plam” i nieścisłości wynikających z autokreacjonizmu, które dają pole do kolejnych analiz i dociekań naukowych.

Rozprawa kończy się propozycją-zachętą do dalszych interpretacji, których mogą się podjąć kolejni badacze na polu interdyscyplinarnych badań komparatystycznych, biograficznych, a także przyszli autorzy biografii Michała Głowińskiego.

Konrad Kruszyński Piłsudski